

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	385-414
----------------------------	------	------	---------

HRİSTİYANLIĞIN ERKEN DÖNEMİNDE ROMA ORDUSUNDA HRİSTİYAN UNSURLARIN TEŞEKKÜLÜ

Murat KAYA*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20 Eylül 2024

Kabul: 14 Kasım 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: September 20, 2024

Accepted: November 14, 2024

Öz

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşma süreci, Batı literatüründe ve ülkemiz akademik çevrelerinde oldukça rağbet gören çalışma konularından biri olmuştur. Bu bağlamda özellikle (Doğu) Roma İmparatorluğu ve Hristiyanlık konularının bağımsız olarak incelenmesinin yanı sıra, bu iki başlığın birlikte ele alındığı Türkçe literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğu I. Constantinus'un Hristiyanlığı etrafında yoğunlaşmıştır. Ancak Hristiyanlık dininin imparatorluk sınırları içerisinde yayılmasında etkin rol oynamış ordunun, Hristiyanlaşma süreci ihmal edilmiştir. Dolayısıyla bu makalede, Hristiyanlaşma sürecinin ilk aşamalarına dikkat çekilerek erken Hristiyanlık döneminin pagan Roma ordusunda neşet eden Hristiyan unsurların neler olduğu, ne zaman aşikâr hale gelmeye başladıkları ve Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşma sürecine ne derece tesir ettikleri incelenmiştir. Geç Antikçağ dönemine ait kaynaklar ile modern literatürden istifade edilerek hazırlanan bu çalışma, yerli literatürde Roma ordusunda ortaya çıkan ilk Hristiyan unsurların teşekkülüne dair boşluğu giderme konusunda katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hristiyan Askerler, Hristiyanlık, Roma Ordusu, Askerî Tarih, Geç Antikçağ.

* Araştırma Görevlisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Dinler Tarihi A.B.D ve Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi A.B.D. muratkaya@karatekin.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2230-5193.

***The Appearance of Christian Elements in the Roman Army
in the Early Christian Period***

Abstract

The Christianization of the Roman Empire has been one of the most popular topics of study in Western literature and Turkish academic environments. In this manner, it is seen that in addition to examining the (Eastern) Roman Empire and Christianity independently, the majority of studies in the Turkish literature, which deal with these two topics together, are shaped around Constantine's Christianity. However, the Christianization process of the army, which played an active role in the spread of the Christian religion within the borders of the empire, has been neglected. Therefore, this article reveals the first glimpses/clues of the Christianization process. It also examines the Christian elements that emerged in the pagan Roman army in the early Christian period through serious questions such as when they became evident, and their impact on the Christianization process of the Roman Empire. This study, in the light of the sources dating back to Late Antiquity and the studies of modern literature, will contribute to Turkish literature on the formation of the first Christian elements in the Roman army.

Keywords: *Christian Soldiers, Christianity, Military History, Roman Army, Late Antiquity.*

Giriş

Dini hareketliliklerin yahut gelişmelerin sosyal, siyasi ve askerî düzende radikal değişimleri beraberinde getirdiği görülür. Bu açıdan bakıldığında “din”, toplumları kontrol ve motive etmek için üretilen her türlü politikaya karar ve yön veren bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim ihtişamlı ve uzun bir geçmişe dayanan Roma İmparatorluğu’nda da imparatorlar dinin bu işlevinin farkında olarak hareket etmişlerdir. Zira kadim tarihi boyunca içerisinde çok sayıda inanış barındırmış olması, Roma İmparatorluğu’nda din olgusunun diğer bir ifadeyle dini hayatın çeşitliliğinin göstergesi olmuştur. Bu nedenle geniş sınırları ve uzun tarihi boyunca sadece politeistik inançlardan değil, aynı zamanda Yahudilik ve Hristiyanlık gibi monoteistik inançlardan da etkilenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Benimsediği veya müsamaha gösterdiği her din, zaman zaman Roma dünyasında yöneticileri sosyal, siyasi ve askerî platformlarda çeşitli değişiklikler yapmaya itmiştir; bu değişikliklerin bazılarının siyasi politikanın bir gereği olarak uygulamaya konulduğu, bazılarının ise toplumsal dinamiklerden

kaynaklandığı unutulmamalıdır. Zira Hristiyanlık da dinamizmini canlı tutarak hızlı bir şekilde toplumun dinamiği olmayı başarmıştır. Nitekim Geç Antikçağ tarihçilerinden Peter Brown “Geç Antikçağ Dünyası” olarak dilimize çevrilen eserinde Hristiyanlığın III. yüzyılın ortalarına gelindiğinde çoktan olgunlaştığını düşünmektedir. Dahası Hristiyanların elde ettiği imtiyazlar, III. yüzyıla gelindiğinde Romalıları kısıktırarak seviyeye ulaştırmıştır. Peter Brown’a göre “250’de Hristiyan olmak, Roma vatandaşı (*Civis Romanus*) olmaktan daha avantajlı” bir hale çoktan gelmişti.¹ Hiç kuşkusuz pagan Roma dünyasından Hristiyan dünyaya kısa sürede bu denli geçiş, bir sürecin inşası ile gerçekleşmiştir. Ordunun Hristiyanlaşma süreci de imparatorluğun Hristiyanlaşması sürecine ivme kazandırmıştır.

Doğu Roma’da I. Constantinus döneminde (324-337) Hristiyanlığın büyük ve hayati imtiyazlar kazanması, ardından II. Constantius döneminde (337-361) bu imtiyazların artması ve hatta Hristiyanlığın I. Theodosius (375-395) tarafından devletin resmî dini olarak ilan edilmesi, dinî politikada paganizmin sonu ve askerî politikada ise Doğu Roma ordusunun pagan karakterinin keskin bir şekilde son bulması şeklinde yorumlanmamalıdır. Nitekim 416 yılında paganların orduya alınmasını men eden bir yasanın resmî olarak yürürlüğe girdiğinin bilinmesi dahi ordunun tüm pagan unsurlardan arındırıldığı anlamına gelmemektedir.² Bu bağlamda nasıl ki I. Constantinus’un Hristiyanlığa gösterdiği hoşgörü politikası, II. Constantinus’un Hristiyanlık siyaseti ve Theodosius kanunlarıyla Hristiyanlığın propaganda edilmesi neticesinde pagan Roma ordusu süreç içerisinde yozlaştırıldıysa ordunun Hristiyanlaşması da bir süreç dahilinde gerçekleşmiştir. Zira *Principatus* Devri’nin³ ilk yarısından sonra pagan ordunun yumuşak dokunuşlarla (*soft end*) yozlaştırılmaya başladığı görülür ve bu dönem aynı zamanda Hristiyan unsurların orduya dahil oldukları döneme denk düşmektedir. Şehit Iustinus, *Apologia Prima*’sında İmparator Marcus Aurelius’un Germania seferine ilişkin önemli bilgiler vermiştir. Dahası Iustinus’un rivayeti ile haberdar olduğumuza göre İmparator, Roma senatosuna hitaben yazdığı ve bu seferi anlattığı mektubunda 977 bin kişilik düşman ordusuna kıyasla kuvvetlerinin azlığından bahsetmiştir. Ayrıca bu sebeple generali Pompeinus ile istişare ettiğini ve orduda Hristiyan olarak çağrılan ve sayıları bir hayli yüksek olan [istifade edilecek] bir topluluğunun olduğunu anlatmıştır.⁴ Iustinus’un 165 yılında öldüğünün bilinmesinden

¹ Peter Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 77.

² *Cod. Theod.* 16.10.21.

³ MÖ 27 yılında Augustus’un tahta çıkışı ile başlayıp 284 yılında Numerianus’un ölümüne kadar geçen dönem.

⁴ Iustin, *Apol.* I: 85-86.

hareketle henüz II. yüzyılın ilk yarısında Roma ordusundaki Hristiyan sayısının oldukça yüksek olduğu sonucu çıkmaktadır. Öyle ki Şehit Iustinus,⁵ Tertullianus gibi Kilise Babaları Hristiyanların en geç II. yüzyılın erken dönemlerinde ve sayıları artan bir şekilde Roma ordusunda yer aldıklarını aktarmışlardır.⁶ Tüm bu anlatılanlar doğrultusunda II. yüzyılın erken dönemlerinde Roma ordusu içinde varlığı belirgin hale gelen Hristiyan askerlere ilişkin sürecin nasıl geliştiğine dair bazı soruların cevap bulması önem arz etmektedir. Bu soruları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Erken Hristiyanlık döneminde Roma ordusunda hangi Hristiyan unsurlar fark edilmiş veya gözlenmiştir?
- 2) Dikkat çekilen Hristiyan unsurların pagan gelenekten gelen Roma ordusu içerisindeki gelişim süreçleri nasıl seyretmiştir?
- 3) Süreç içerisinde Roma ordusunda aşikâr hale gelen Hristiyan unsurların kendi içlerindeki motivasyonları neler olmuştur?
- 4) Hristiyanlık sonrası pagan Roma ordusunda köklü değişikliğe sebep olan bu unsurların, I. Constantinus ve sonrası dönemlerde imparatorluğun Hristiyan bir kimliğe bürünmesine katkı sağlaması açısından mahiyeti nedir?

Ancak tüm bu sorulara cevap vermeden önce Roma ordusunda Hristiyanlık dışı diğer unsurlardan da kısaca bahsetme zorunluluğu vardır.

I. Orduda Hristiyanlık Dışı Unsurlar

1. Yahudilik

Yahudi menşeli askerler zaman zaman Roma ordusunda bulunmuşlardır. Zira imparatorluğun doğu kanadında Yahudi halkların yaşadığı bölgelerde de askerî eylemlerde bulunulmuştur. Hiç şüphesiz Yahudi halkların yaşadığı bölgeleri kontrol etme arzusu sonucunda Romalılar ve Yahudiler arasında bazı etkileşimlerin doğması kaçınılmaz olmuştur. O yüzden I. Herodes, (Büyük Herod) Tiberius Iulius Alexander gibi nüfuz sahibi Yahudilerin Roma vatandaşlığı (*Civis Romanus*) haklarına sahip olmaları şaşırtıcı gelmemelidir. Burada vurgulanmak istenen asıl mesele, bahsedilen yöneticilerin Roma vatandaşlığı haklarından

⁵ Iustin, *Apol.* I: 85-86.

⁶ Tert. *Apol.* 37:4; Paul Erdkamp, *A Companion to the Roman Army* (California: John Wiley & Sons, 2007), 471.

yararlanmasından ziyade, Roma ordusunda önemli askerî ve idari pozisyonlarda bulunmaları ve etkili bir yönetim sergilemeleridir.⁷

Nitekim Roma dünyasında Yahudi unsurları orduya almama geleneği uzun yıllar boyunca korunsa da MÖ I. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu kuralın delindiği ve özellikle MÖ 49'da Romalı *consul* Lucius Lentulus Crus'dan⁸ başlayarak bu yasağın uygulanmasında bazı esnekliklerin yapıldığı görülmüştür. Iulius Caesar (r. MÖ 49-MÖ 44) ve İmparator Tiberius (r. 14-37) dönemlerinde Yahudilerin Roma ordusundaki vaziyetleri aşikâr bir hale gelmiştir. Nitekim Tarihçi Flavius Iosephus, Iulius Caesar'ın Alexandria (İskenderiye) seferinde Mısır'dan Syria (Suriye) taraflarına geçişi sırasında Askalon'da sıkışıp kaldığı vakit yaklaşık üç bin Yahudi askeriyile Antipatros'un (Antipater) onun yardımına koştuğunu yazmaktadır.⁹ Iosephus ayrıca, imparator Tiberius'un dört bin Yahudiyi Sardinia Adasına sürgüne gönderdiğini ve içlerinden Roma ordusunun askerî eylemlerinde vazife almaya razı olanları orduya aldığını fakat orduda hizmet etmeye razı olmayanları ise cezalandırdığını aktarmaktadır.¹⁰ Özellikle Romalıların 69-72 veya 73 yılları arasında¹¹ çıktıkları Masada kuşatmasında Yahudi *elitleri* ile ilk temaslarını sağladıkları düşünülmektedir. Bu bağlamda kuşatma esnasında Romalı komutanların pozisyonları sadece Yahudi *elitlerin* dikkatini çekmekle kalmamış aynı zamanda Yahudi halkının da Romalı komutanların nüfuz ve görkeminden etkilenmelerine neden olmuştur. Bu nedenle bazı Yahudilerin Roma ordusunda görev almak için can atmaları hiç de garipsenmemelidir. Ayrıca Alexandria'nın önde gelen

⁷ Nathan Rosenstein, "War, Sex, and Death: from Republic to Empire" *Impact of Empire (200BC-AD 476)-Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Lukas de Blois and Elio Lo Cascio (ed.), (Leiden: Brill Press, 2007), 410.

⁸ MÖ 48-47 civarında öldüğü tahmin edilmektedir. Publius Cornelius Lentulus'un oğlu olduğu düşünülmektedir. Babası gibi kendisi de Romalı bir politikacı ve generaldir. Corneliî ailesinden gelmektedir. MÖ 63 yılında *aedilis curulis* olarak görev yapmaya başladıktan sonra MÖ 57'de *consul* olarak görev yapmaya başlamıştır. Lucius Lentulus Crus'un Yahudiler ile ilişkileri hakkında bkz. Iosephus *AJ.* XIV:10-11; O ve baba Lentulus'un (Publius) -ki Cicero onlardan Lentuli (Lentuluslar) diye bahseder- hitabet yetenekleri ve toplumu yönetme becerileri için bkz. Cic. *Brut.* LXXXVI:268. Ayrıca *aedilis curulislerin* görev ve yetkileri için bkz. Duygu Özer Sartaş, "Roma Cumhuriyet Döneminde Aedilis Makami: Kuruluş, Hukuki Statü ve Yetkiler", *YÜHFD* XVI, sy. 2, (2019): 107-125.

⁹ Ioseph. *AJ.* XIV:127.

¹⁰ Ioseph. *AJ.* XVIII:83-85.

¹¹ Iosephus, doğrudan 72 veya 73 yılını işaret etmemektedir. Fakat Masada Kuşatması anlatısına geçtiğinde Süleyman Mabedi'nin düşüşünden üç yıl sonra on beşinci gün (Yun. πεντεκαδέκατος [Nisan], ve Lat. *Aprilis mensis quintodecimo*) Masada'nın düştüğünü yazmaktadır. Tapınağın düşüşünün 69 veya 70 yılına tarihlenmesi gibi hesaplamalar Masada Kuşatması'nın tamamlandığı tarihi 72 yılına çekecektir. Masada Kuşatması hakkında tasvirler için bkz.; Ioseph. *BJ.* VII:8-9.

Yahudi ailelerinden birine mensup olan Tiberius Alexander'in, MÖ 48– MÖ 46 yılları civarında Yahudiliği terk edip bir Roma *propraetoru* ya da *proconsulu* derecesine yükselmesi, diğer Yahudiler için motive edici bir örnek teşkil etmiştir. Zira Iudea'dan, Syria'dan, Palaestina'dan (Filistin) herhangi bir Yahudinin Roma lejyonlarında vazife alma şansı tamamen Tiberius Alexander örneğinde olduğu gibi ilk iş olarak Yahudilik inancını terk etmesine bağlı olmuştur.¹²

Yahudi kökenli olmasına rağmen Romalı bir vali olarak bölgeyi yöneten Herodes'in (r. MÖ 37- MÖ 4) kendi ordusunu oluştururken askerlerin eğitiminden organizasyonuna ve hatta silahlandırılmasına kadar olan bütün süreçlerde onları Roma ordusu ekolüne uygun hazırlaması da Yahudilerin Roma askerî sistemini benimsemeye ne kadar istekli olduklarının kanıtıdır. İlaveten, Herodes'in ordusu on taburdan (Lat. *cohors* ve Yun. *speira*) oluşuyordu ve bunların beşi Romalı, diğer beşi de Yahudi askerlerden teşkil ediliyordu.¹³ Bahsedilen iki durum da Yahudilerin Roma ordusu ile entegrasyonuna dair somut delillerdir.

O halde Roma ordusu içerisinde mevcut Yahudi varlığının orduya katkısı ne düzeyde olmuştur? Jonathan P. Roth, Yahudilerin Roma ordusuna özellikle savaş zamanlarındaki katkısının ne oranda olduğunu tam olarak bilinemeyeceğini ileri sürmekle birlikte bu oranın en az %5 ya da %10'dan aşağı olamayacağını iddia eder. Roth, Herodes'in birliğinin 3.000 ila 5.000 arasında olduğu tahmininden ve Roma ordusunun büyüklüğünün zamanla 35.000'den 70.000'e kadar değiştiği bilgisinden hareketle, Yahudi katkısının toplam Roma gücünün %5 ila %10'u arasında olabileceği düşünmektedir.¹⁴ Dahası yaklaşık 3.000 kişilik Samiriyeli taburlar da 'Yahudi' olarak sayıldığında, Roma ordusuna Yahudi katkısının bazı dönemlerde %20'ye kadar çıkmış olabileceği eklemektedir.¹⁵

2. Mithras Kültü

Paul Stephenson, Roma dünyasında dini yaşantının muhtevasının anlaşılması için '*religiō*' teriminin yalnızca 'din' olarak algılanmaması

¹² Nathan Rosenstein, "War, Sex, and Death: from Republic to Empire", 410.

¹³ Ioseph. *BJ*. I: 301; Jonathan P. Roth, "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities", 413. Yunanca *speira* (σπεῖρα) sözcüğü, askerî bağlamda kullanıldığında Latince *cohorts*, İngilizce *chort*, Türkçe ise tabur anlamına karşılık gelmektedir. 1 *speira* 600 askerden oluşmaktaydı. Kelimenin diğer anlamları için bkz. Güler Çelgin, *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*, İstanbul: Alfa, 2018, *speira* (σπεῖρα) maddesi.

¹⁴ Jonathan P. Roth, "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities", 416-417.

¹⁵ Jonathan P. Roth, "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities", 417.

gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, ‘*religiō*’ üç farklı meseleyi temsil etmekte ve dolayısıyla üç ayrı işlevi vurgulamaktadır. Yine ‘*religiō*’, savaşan halk (ordu) ile savaşmayan halk arasındaki ilişkileri taze ve sadık bir şekilde sürdüren bir unsur olmuştur.¹⁶ Ayrıca, ‘*religiō*’, özellikle ritüeller aracılığıyla ordunun tüm bileşenleri arasında birlik sağlamaya ve askerler arasında moral inşa etmeye hizmet etmiştir.¹⁷ Bu bağlamda, Stephenson, gerekli motivasyon ve moral inşa sürecinde en etkili ‘*religiō*’lardan birinin Mithras kültü olduğunu; bu kültün devlet tarafından da teşvik edildiğini belirtmektedir. Bu yüzden, Roma imparatorluğunda çok sayıda asker, tüccarın ve idarecinin Mithras dinini benimsemiş oldukları veya Mithras kültüne sempati duydukları bilinmektedir. Dahası Ernest Renan bu konuda kendinden emin bir değerlendirme de bulunmuştur. Şöyle ki “Eğer Hristiyanlığın gelişimi ölümcül bir hastalık yüzünden sekteye uğramış olsaydı, dünya Mithrasçı olurdu” diyerek Mithras kültünün ne kadar yaygın olduğunu vurgulamıştır.¹⁸ Ayrıca Michael Simkins bunu destekler nitelikte şunları söylemiştir:

“Hellenistik dünyanın tanrılarını benimsemesinin yanı sıra, bir asker üzerinde en tesirli inanış hiç kuşkusuz Mithras inancıydı. Ve Mithras kültü köklerini India’ya dayayan ancak bazı değişikliklere uğrayarak Persia üzerinden Romalıların dünyasına girmiş olan gizli ve gizemli bir kültür olarak karşımıza çıkmıştır.”¹⁹

Bu nedenle, Roma lejyonlarında Mithras dinini benimseyen askerlerin sayısının oldukça fazla olması sürpriz değildir. Dahası Roma imparatorluğunda geçmişe erken dönemlere dayanan Mithras dininin Hristiyanlığın resmî olarak kabul edildiği dönemlere kadar uzun yıllar varlığını koruduğu söylenebilir. Ancak Hristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesi Mithras kültü için sonun başlangıcı olmuş ve artık eski popülerliğini yitirmiştir.

3. Paganizm

Roma askerî tarihi alanındaki çalışmalarıyla bilinen Michael Simkins “*Roman Army from Hadrian to Constantine*” başlıklı eserinde sayıca tahmin edilenden daha fazla tanrıya ibadet edilmesinden dolayı Roma

¹⁶ Paul Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor* (New York: Overlook Press, 2010), 34-35.

¹⁷ Paul Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 34-35.

¹⁸ Ernest Renan, *Marc-Aurele et la fin du monde antique* (Paris: Calmann-Lévy, 1882), 579.

¹⁹ Michael Simkins and Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine*, (Oxford: Osprey Publishing, 2000), 14; Walter Burkert, *İlkçağ Gizem Tapuları*. çev. Sina Sener (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999), 13.

ordusunu kozmopolitan bir ordu olarak tanımlar.²⁰ Buna benzer şekilde Michael Speidel de resmi olarak Iupiter ve Mars gibi pagan Roma dünyasının tanrılarına²¹ tapıldığı gibi Roma ordusunda Suriye menşeli Dolichenus kültürünü benimseyen askerlerin dahi olduğunu altını çizer.²² Ayrıca Speidel, Iupiter Dolichenus kültürünün III. yüzyılda en popüler devrini yaşadığını ama çok geçmeden ve yaklaşık 256 yılında Persler tarafından yapılan saldırılar sonucunda önemini kaybettiğini düşünür.²³

Yine IV. yüzyılın pagan aristokratlarından biri olan Vettius Agorius Praetextatus, Güneş Kültü'ne dikkat çekmiştir. Ona göre tüm pagan tanrıları, Güneş'in (Lat. Sol) farklı tezahürleri olarak kabul edilmelidir.²⁴ Bu bağlamda Michele Renee Salzman, Güneş merkezli monoteizm düşüncesinin Greko-Romenlerin dünyasında derin bir geçmişe sahip olduğunu belirtmekle birlikte, Güneş Kültü'nün özellikle IV. yüzyılda öne çıkan ve büyük ilgi gören bir kült haline geldiğini ifade etmektedir.²⁵ Salzman ayrıca, I. Constantinus'un ve onun babasının, Güneş Kültü'nü benimsedikleri iddiasını da eklemektedir.²⁶ Constantinus ve babasının asker olmaları göz önünde bulundurulduğunda, orduda Güneş Kültü'ne olan ilginin artmış olabileceği düşünülebilir.

Stephen Mitchell ise orduda ilgi görmüş olabilecek bir başka külte dikkat çekmektedir: *Theos Hypistos* yani en yüce Tanrı Kültü. Mitchell, III. ve IV. yüzyıl Roma dünyasında *Theos Hypistos*'a tapınan her sınıftan

-
- ²⁰ Michael Simkins and Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine*, 14.
- ²¹ Roma dünyasında halkın veya halkların ilgi duyduğu / tapıldığı tanrıların listesini eksiksiz olarak yazmak imkânsız görünmektedir. Ulusal Roma Tanrıları ve yukarıda bahsedilenlerin dışında; *Terra Mater*, *Capitoline Triad* (Iupiter-Iunos ve Minerva), *Neptunus* ya da *Turmasgada*, Kelt tanrıları *Atepomarus* ve *Mullo, Deu Lar Berobrou*'a tapılmıştır. Rudolf Haensch, "Inscriptions as Sources of Knowledge for Religions and Cults in the Roman World of Imperial Times", *A Companion to Roman Religion*, Jörg Rüpke (ed), (Malden: Blackwell Publishing; 2007), 176-187.
- ²² Michael Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army* (Leiden: Brill, 1987), 78.
- ²³ Maximinus Thrax (235-238) dönemindeki şiddetli yıkımın Ren ve Tuna nehirleri üzerindeki eyaletlerde bilinen tüm Dolichenus tapınaklarının sonunu hızlandırdığını aktarmaktadır, bkz. Michael Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, 72. Özellikle Dura-Europos'daki arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan Dolichenus kültürünün 256 yılı civarında son bulduğu çıkarımını doğrulamaktadır.
- ²⁴ Michele Renee Salzman, "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century", *A Companion to Roman Religion*, Jörg Rüpke (ed), (Malden: Blackwell Publishing; 2007), 114.
- ²⁵ Michele Renee Salzman, "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century", 114.
- ²⁶ Michele Renee Salzman, "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century", 114; Ayrıca *Theos Hypistos* için bkz. Onur Sadık Karakuş, "Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypistos Kültü". *Anadolu Araştırmaları* (2018), 1-20.

insanın olduğunun altını çizer.²⁷ Ayrıca *Hispani* taburu olarak çağrılan bir Roma taburunun Maryport kalesi civarına yerleştiğinden ve orada Iupiter Optimus Maximus'a atfen yapılan yirmi bir sunağın varlığından bahsedilir.²⁸ Benzer şekilde Britannia bölgesindeki askerî yerleşkelerde *Conventina*, *Epona* gibi yerel tanrıça ve tanrıların yanı sıra Syria menşeli Tanrıça *Astarte* ve Kelt kökenli Tanrıça *Viradecthis* ile Tanrı *Teutates*'e tapınıldığına dair izler mevcuttur.²⁹ Son olarak, Syria Havran'da yaşamış olan Romalı bir emekli asker (veteran) yerel tanrı olan *Theos Lykourgos*'a dua ettiği bilinmektedir.³⁰ Oliver Stoll ise Orontes Nehri kıyısındaki halkların inandıkları yerel tanrılardan biri olan Zeus Betylos'a Romanya sınırlarında dahi tapınıldığını yazmıştır:

Roma Daçya'sında (günümüz Romanya'sında) ya da Kuzey Afrika'da, yardımcı birliklerde görev alan pek çok Palmiralı asker, ya kendi atalarının tanrılarına kurbanlar sunmaya devam etmiş ya da buldukları bölgedeki yerel tanrılara adaklar adamıştır. Yerel kültlere eğilim, Dura-Europos'ta [Syria] Orontes Nehri kıyısındaki halkın atalarının tanrısı olan Zeus Betylos'a küçük bir sunak adayan, Syria'da konuşlu dördüncü lejyonun sıradan bir askerinden, bir Yahudi festivaline katılmak için Kudüs'e giden bir Romalı vali seviyesine kadar her düzeyde gerçekleşmiştir.³¹

Bunların dışında ordudaki askerlerin disiplin ve zafer gibi kavramların tanrılaştırılmış kutsal formlarına da tapındıkları bilinmektedir.³²

II. Orduda Hristiyanlaşma Süreci

Şimdi yukarıda anlattığımız unsurların ardından çalışmanın esas konusu olan Roma ordusunun Hristiyanlaşması meselesini ele alacağız.

Eusebius'un propaganda ettiği 'Constantinus Hristiyanlığı' modelinde Hristiyanlık, ilerleyen yüzyılın / dönemlerin portresinden dahi

²⁷ Stephen Mitchell, "The cult of Theos Hypsistos between pagans, Jews, and Christians", *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Polymnia Athanassiadi and Michael Frede (eds), (Oxford: Clarendon; 1999), 109.

²⁸ William Van Andringa, "Religions and the Integration of Cities", *A Companion to Roman Religion*, Jörg Rüpke (ed.), (Malden: Blackwell Publishing; 2007), 91.

²⁹ William Van Andringa, "Religions and the Integration of Cities", 91.

³⁰ Rudolf Haensch, "Inscriptions as Sources of Knowledge for Religions and Cults in the Roman World of Imperial Times", 181.

³¹ Oliver Stoll, "The Religions of the Armies", *A Companion to the Roman Army*, Paul Erdkamp (ed.), (California: John Wiley & Sons, 2007), 469.

³² William Van Andringa, "Religions and the Integration of Cities", *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed.), (Malden: Blackwell Publishing; 2007), 91.

ileri bir seviyede gösterilmiştir. Ona göre Constantinus'un Hristiyan inancını tolere etmesi, ayrıca Roma ordusunun derhal kutlu / kutsal bir orduya dönüşmesi hiç de uzun ve zor olmadı. Ayrıca *Vita Constantini*'de betimlediğine göre Constantinus'un ordusu Tanrı'nın işareti/adı uğrunda savaşıyordu ve askerler "kurtuluş" (*salvation*) arzularken Constantinus da Tanrının kendine bahsettiği lütufla Doğu Roma'yı ayağa kaldıracağına inanıyordu.³³ Bu söylem, IV. yüzyıl Hristiyanlığı için ordunun ilerleyen dönemlerinde bile görüldüğünden daha fazla Hristiyanlaştırıldığı algısını doğurmuştur. Zira tüm bunlar bir süreç gerektiriyordu ve öyle de olmuştur. Roma ordusunda Hristiyan unsurların oluşum sürecine dair kronolojik olarak bir başlangıç noktası belirlemek pek mümkün görünmese de Yeni Ahit metinlerinden edindiğimiz bazı bilgiler, tahmin yürütmeye katkı sağlaması açısından önemlidir. Ordudaki Hristiyanlaşma sürecinin temel aşamalarını şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. *Centurio Cornelius* Meselesi

Sürecin ilk aşaması olarak Yeni Ahit metinlerinde yer alan Cornelius'a ilişkin pasajı, bu bağlamda değerlendirmek faydalı olacaktır. Zira Markos, Matta, Luka İncilleri özelinde bakıldığında Cornelius'un, Hristiyanlığı benimsediği yorumu ortaya çıkacaktır. Öyle ki bu İncillerde, özellikle Luka'da anlatılana göre Cornelius adındaki *centurionun* (yüzbaşı) din değiştirmesi beraberinde tüm putperestler (*gentīlēs*)³⁴ üzerinde politika olarak benimsenen Hristiyan misyonerliğinin tetikleyicisi olmuştur.³⁵ Böylece ilk kez Roma ordusu mensubu bir komutanın, Hristiyanlığa geçtiğine dair ciddi bir yorum ortaya çıkmıştır.

Genel olarak bakıldığında Luka İncilinde³⁶ Romalı *centurio* ve askerlerin tasvirinde pozitif yaklaşımların benimsendiği veya ima edildiği görülmektedir. Hatta İncil yazarı, Romalı tarihçi Tacitus'un yazdıklarının

³³ Euseb. *Vit. Const.* II:55.

³⁴ Latince *gentilis* kelimesinin çoğul formu *gentīlēs* "aynı soyun, aynı klanın, ailenin üyeleri" anlamlarını ifade etmektedir. Literatürdeki yerleşmiş kullanımına bakılırsa Yahudiler için Yahudi olmayan ulusları belirtmek için kullanılmıştır. Ancak Hristiyanlar için zaman zaman tüm putperestleri zaman zaman da sadece pagan Romalıları ifade etmek için kullanılmıştır. Özellikle buradaki kullanımına bakıldığında *centurio* Cornelius'un pagan olmasından hareketle kelimenin Hristiyan olmayan halkları yani putperestleri kast ettiği anlaşılmaktadır. *Gentīlis* diğer anlamları için bkz. Erdal Alova, *Türkçe- Latince Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, *gentīlis* maddesi.

³⁵ Alexander Kyrychenko, *The Roman Army and the Expansion of the Gospel: The Role of the Centurion in Luke-Acts* (Berlin: De Gruyter, 2014), 150.

³⁶ Lk. 3:14; Lk. 23:47; Act. Ap. 10:1-47.

aksine, İsa'nın çarmıha gerilişi sürecinde Romalı vali Pontius Pilatus'u ve onun çarmıhta nöbet tutması için görevlendirdiği iki askeri anlatırken, bu askerlerin İsa'nın çarmıhta çektiği acılardan sorumlu olmadıklarını ima etmekte ve işlenen bu suçta etkilerini asgari düzeye indirmektedir.³⁷ Matta³⁸ ve Markos³⁹ İncilleri ise Platus'a karşı daha mesafeli yaklaşım diğer iki askeri ise dikkate almayan bir anlatım sunmaktadır. Örneğin Matta, çarmıh hadisesinde Platus'u daha nötr bir yaklaşımda sunarken askerlerin "melek geldiğinde korkarak gözlerini kapattıklarını"⁴⁰ söyleyerek onları daha pasif bir rolde anlatmaktadır. Yuhanna'nın ise Romalı vali ya da askerler hakkında ilgisiz bir tavır takındığı görülmektedir.⁴¹ Fakat hepsinin ortak noktası hiç kuşkusuz Romalılara karşı olumlu bir tavır takınmaları veya sessiz kalmaları iken Yahudilere karşı sert bir üslubu benimsemeleri olmuştur. Dahası Luka, *centurio* Cornelius'un din değiştirmesi üzerinden Hristiyan olmayan halklar üzerinde Hristiyanlığın yayılması propagandasını başlatmış oluyor. Bunun dışında *centurio* Cornelius pasajının ardından Yahudi Saul'un (Aziz Paulus) da İsa Mesih'e iman etmesi (tahmini 31-36 yılları arası) hadisesinin anlatılması sürpriz olmamıştır. Kısacası İsa'ya biat eden Romalı bir general üzerinden çizdiği imajla Hristiyan Tanrı'nın muzaffer olacağı ima edilmiştir.

Ancak burada bir meselenin üzerinde durulması oldukça faydalı olacaktır. Şöyle ki Romalılar ve Yahudiler arasında önce 69-73 yılları arasında Masada Kuşatması ve sonra 115-117 yılları arasında Kitos Savaşları meydana gelmiştir. Yahudilere karşı Romalıların giriştiği bu savaşlar esnasında Roma ordusu içerisinde, özellikle Masada kuşatmasında, Hristiyanların da görev almış olması muhtemeldir. Doğrudan bu kaniya ulaşmak güçtür ancak dolaylı bir okuma sonucunda Hristiyanlar nazarında İsa Mesih'in çarmıha gerilmesinin yegâne sebebinin Yahudiler olması, Hristiyanlar arasında kendilerine *Ebioniteler* diyen ve Yahudi-Hristiyanlar olarak tanımlanan bu mezhebin destekçilerinin Yahudi asıllı olması⁴² ve

³⁷ Ancak bu hadiselerle dair Romalı tarihçi Tacitus, Romalı Vali Platus'un görevini layıkıyla yerine getirdiğini ve Christus'un (İsa Mesih) onun ellerinde en ağır şekilde cezalandırıldığını yazmaktadır. (Bkz. Tac. *Ann.* XV:43-45)

³⁸ Mt. 20:1-67.

³⁹ Mk. 15:1-44.

⁴⁰ İsa'nın yeniden dirilişi anlatısında, gökten Rabb'in bir meleğinin indiği ve Platus'un İsa'nın mezarını korumakla görevli iki nöbetçi askerinin korku içinde bayıldığı belirtilmektedir. (Mt. 28:2-4)

⁴¹ Christopher B. Zeichmann, *The Roman Army and the New Testament* (Lanham: Fortress Academic, 2018), 76.

⁴² Turhan Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *AÜİFD* XLIV, sy. 2 (2003):190-91; Kaçar, ayrıca *Ebioniteler*'in dört farklı şekilde tasnif edildiğini belirtmektedir. Bunlar; Yahudi olarak doğanlar ve Mesih'e inananlar; Tevrat'ın yasalarını esas kabul ederken İsa inancını da buna dahil eden legalist

diğer bazı sebeplerden ötürü Hristiyan kimliklerini saklamaları, bahsi geçen savaşlarda Roma'ya yardım eden Yahudi kuvvetlerin arasında bulunmuş olmaları ihtimalini akıllara getirmektedir. *Ebionite* hareketinin neşet ettiği periyodun 69-70 yılında Süleyman Mabedi'nin Romalılar tarafından yıkıldığı döneme tarihlenmesi⁴³ ve Masada kuşatmasının kronolojik olarak ilerleyen birkaç yıla rast gelmesi gözden kaçırılmamalıdır. Bunlara ek olarak, Luka İncilinin tahmini 115-120 yıllarında yeniden oluşturulduğu hatırlandığında⁴⁴ Romalı unsurlara dair anlatımların pozitif, öte yandan Yahudilere dair pasajların negatif anlatımlarla sunulması şaşırtıcı gelmeyecektir.

Yine İncillerde anlatılan Hristiyanların Roma ordusunda vazife aldıkları dönemlere dair pasajlar, dönemin Kilise Babaları'nın veya tarihçilerinin aktardığı kronoloji bilgisi ile hemen hemen uyumaktadır. Öyle ki Tuna nehri yakınlarında, Marcus Aurelius (161-180) komutasında Germenlere ve Sarmatlara karşı sefere çıkmış olan Roma ordusunun iâşesini sağlayacak hiçbir gıda maddesinin ve orduya yetecek suyun kalmadığı anlatılır. Şehit Iustinus, *Apologia Prima*'sında Marcus Aurelius'un Germenlere, Partlara, Sarmatlara, Roma halkına ve Roma senatosuna gönderdiği bir mektubu paylaşarak bu hadise hakkında detay sunmuştur.⁴⁵ Neyse ki orduda bulunan bazı Hristiyan askerlerin diz çöküp, kurtuluş için Tanrıya yakarmaları sonucunda Tanrının kendilerine mükâfatı gecikmemiştir.⁴⁶ Nitekim edilen dualar neticesinde Tanrı kayıtsız kalmayıp, tüm lejyonun⁴⁷ kendine gelmesini sağlayacak kadar cömert bir şekilde yağış sunmuş ve ayrıca ürkütücü yıldırımlar neticesinde düşmanları kaçırmıştır.⁴⁸

Yahudiler; Yahudi apokaliptik düşüncesini Hristiyan çevreye uyarlayan eklektik Hristiyanlar; II. yüzyıl sonunda Katolik ve Ortodoks kesim dışında kalan ve ortak bir nokta edinen gruplar. *Ebioniteler*'in itikadi ve teolojik öğretileri için bkz. adı geçen makale, 189-192.

⁴³ Encyclopædia Britannica, "*Ebionites religious sect*", Erişim 18 Eylül 2024, <https://www.britannica.com/topic/Ebionites>. Bu konuda ayrıca Ron Cameron, *Ebionite İncili*'nin 70 yılında tapınağın yıkılışından sonra yazıldığını belirterek, bu tarihlendirmeyi desteklemektedir. Bkz: Ron Cameron, *The Other Gospels*. (London: Westminster, John Knox Press, 1982), 104.

⁴⁴ Christopher B. Zeichmann, *The Roman Army and the New Testament*, 76.

⁴⁵ Iustin, *Apol. I*: 85-86.

⁴⁶ Iustin, *Apol. I*: 85-86; Euseb. *Hist. eccl. V*:5.

⁴⁷ Principatus Dönemi önemli lejyonlarından biri olan Legio XII Fulminata yani yıldırım lejyonu olarak da anılmaktadır. Bazı Hristiyan kaynaklarda, Legio XII'nin Marcus Aurelius'un bahsedilen seferinde Tanrı tarafından yağmurla ödüllendirildiği ve bu doğa olayı sonrasında *fulminata* unvanını aldığı iddia edilmektedir. Ancak, lejyonun bu unvanı Augustus döneminden beri taşıdığı bilinmektedir. Bkz. Oğuz Yarılgış, "Principatus

Anlatılan bu hadisenin gerçekten yaşanıp yaşanmadığı konusunda net bir çıkarımda bulunamadığımız gibi tümüyle uydurma olduğunu da ileri süremeyiz. Yeni Ahit metinlerinin yanı sıra II. yüzyılın son çeyreğinde görünür hale gelen ve Hristiyan askerlere ait oldukları düşünülen mezarlıklardaki işaretlerden yola çıkılarak erken dönemde Hristiyanların Roma ordusunda yer aldıklarına işaret eden somut emarelere ulaşılmıştır. Bu mezar yazıtlarında Tanrı'dan daha çok bahse, yeniden dirilmeye, haç ve balık figürlerine yer verilmesi dikkat çekicidir.⁴⁹ Nitekim yapılan okumalar sonucunda Roma ordusunda bulunan Hristiyanların, 173 yılı civarında orduda daha sistemli bir şekilde yer aldıkları anlaşılmıştır.⁵⁰ Ayrıca Kilise Babası Tertullianus, Hristiyanların Roma ordusunda yer edinmiş olmalarının çoğu zaman problem olarak görülmediğini ve tam aksine Hristiyan tebaanın zannedildiği gibi uyumsuz insanlar olmadıklarını belirtmiştir.⁵¹ Bununla birlikte Romalıların yanında, kara ve deniz seferlerine çıkmaktan hoşnut oldukları gibi imparatorluğun sunduğu nimetlerden fazlasıyla yararlandıklarını ve sorumluluklarını yerine getirmekten de kaçınmadıklarını yazmıştır.⁵² O halde Tertullianus'un 160-240 yılları arasında yaşadığı hatırlandığında en geç II. yüzyılın sonlarında Roma ordusundaki Hristiyanların sayısının önemli ölçüde arttığı anlaşılmaktadır. Dahası 260'lı yıllarda şehit edildiği bilinen Marinus adlı bir Hristiyanın Roma ordusunda *centurio* rütbesinde hizmet ettiği bilinmektedir.⁵³ Bu sebeple, Marinus örneği (en geç III. yüzyılın ikinci yarısına kadar) Hristiyanların Roma ordusunda önemli konumlara yükselebildiğinin somut bir göstergesi olmuştur.

2. 'Kahramanlık Kültünden' Kopuş

Roma ordusunda Hristiyanların mevcudiyetine dair daha önceki somut örnekleri verdikten sonra onların ordunun Hristiyanlaşma sürecine ne derecede tesirde buldukları, orduda hangi uygulamaların terk edilmesinde ve revize edilmelerinde etkili oldukları hususlarından bahsetme gereği de

Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar," (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 120.

⁴⁸ Euseb. *Hist. eccl.* V:5.

⁴⁹ Christopher B. Zeichmann, *The Roman Army and the New Testament*, 84.

⁵⁰ John Helgeland, "Christians and the Roman Army A.D. 173-337", *Church History* 43/2, (1974): 157.

⁵¹ Tert. *Apol.* 30:4.

⁵² John Helgeland, "Christians and the Roman Army A.D. 173-337", 158.

⁵³ Euseb. *Hist. eccl.* VII:15. Romalı zengin bir senatör ve imparatorun arkadaşı olan Hristiyan Astyrius'un, Marinus'un şehit edildiği sırada orada bulunduğunu ve ardından Marinus'un naaşını omuzlarına alarak pahalı bir çüppeye sardığını ve ona uygun bir cenaze töreni düzenlediğini anlatır. Bkz. Euseb. *Hist. eccl.* VII:16.

vardır. Bu noktada her şeyden önce Hristiyanlarla birlikte Roma ordusunda değişen unsurlardan bir diğeri de kahramanlık kültürüdür. Öyle ki kahramanlık kültürünün sosyal yönlerinin farklılaşarak zamanla geri plana itildiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle, temel yapısını lejyon sistemiyle oluşturan Roma ordusunda bireysel kahramanlıklar, zaferler ve başarılar çok ayrı bir öneme sahipti.⁵⁴ Bu durumun, Hellen dünyasından alınan 'kahramanlık kültürünün' bir devamı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tarihçi Iosephus özellikle Pompeius (ö. MÖ 48) ve Sosius (ö. 6, tahminen) gibi generallerin zamanında düzenlenen Kudüs kuşatmalarında göze çarpan kahramanlık geleneğini ve Roma askerlerinin yiğitliklerini vurgulamaktadır.⁵⁵ Öte yandan ordudaki Hristiyan askerlerin sayısının artması sonucu bireysel başarıyı hedefleyen bakış açısı yerini 'kardeşlik' (*brotherhood*) anlayışına bırakmıştır. Kişisel ihtiraslar, çıkarlar ve arzular terk edilip daha komünal faydalar gözetilmiştir. Yine bu süreçte askerlere ilham veren ve onları motive eden Achilleus gibi bazı kahramanlara tapınımlar ve Büyük İskender'in önünü açtığı 'imparator kültürü' gibi muhtelif inançlar, Hristiyan askerler tarafından bilinçli olarak göz ardı edilmiş ve bu tür inanışlar engellenmeye çalışılmıştır. Dahası mütedeyyin Hristiyan askerlerin ordu yemini ederken imparator adına yemin etmekten kaçınarak başka bir değişikliğe de neden olmaları bunun bir göstergesidir.

3. Askerî Yemin Geleneğine Hristiyanların Tesiri

Cumhuriyet döneminden beri Roma'da uygulamaya konulmuş olan ant içme / yemin etme geleneği ordudaki askerlerin eğitim sürecinde ve savaş arifelerinde tüm askerlerin yerine getirmesi gereken bir vazife olarak görülmüştür.⁵⁶ Henüz askerî eğitime tabi tutuldukları dönemlerde dahi acemilere ant içme alışkanlığının kazandırılmaya çalışılması, meseleye zannedilenden daha fazla önemiyet verildiğini göstermektedir.⁵⁷ Önceleri Cumhuriyet döneminde askerlerin, tüm *consullere* ait emirleri yerine getirmeleri ve ordudan aflarını istemeleri dışında asla devamsızlık yapmamaları bekleniyordu. Çünkü bu yeminler de bir nevi ilahî / kutsal disiplin (*divina disciplina*) olarak algılanıyordu. Dolayısıyla yeminine bağlı

⁵⁴ Martin Henig, "The Veneration of Heroes in the Roman Army: The Evidence of Engraved Gemstones", *Britannia* 1 (1970): 264.

⁵⁵ Alexander Kyrychenko, *The Roman Army and the Expansion of the Gospel: The Role of the Centurion in Luke-Acts*, 139.

⁵⁶ Livy, *Epit.* XXII:38:1-2; Gabriele Poma, "Oath:Republic", Yann Le Bohec (ed.) *The Encyclopedia of the Roman Army* 2, (Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015), 705.

⁵⁷ David J. Breeze, *The Roman Army* (London&New York: Bloomsbury Academic Pub., 2016), 76.

kalmayan herhangi bir asker direkt olarak ordudan ihraç edildiği gibi toplumdan da dışlanıyor ve ağır cezalara çarptırılıyordu. Özellikle Sulla dönemi iç karışıklıkların akabinde (MÖ 85), askerî kıtalar arası birliği kuvvetlendirmek maksadıyla yemine bağlılığın önemi tekrar vurgulanmıştır.⁵⁸ İmparatorluk döneminde ise askerî yeminlerin muhtevası daha kapsamlı hale getirilmiştir. Zira bu dönemde, yemin törenleri Princeps'lerin huzurunda onların tahta çıkışları esnasında, tahta çıkışlarının yıl dönümlerinde ve her yeni yılbaşında düzenleneceği yönünde genişletilmiştir.⁵⁹ Özellikle imparatorun tahta çıkışının seneidevriyesi törenlerinde askerlerden imparator adına ant içmeleri en yaygın ant içme törenleri olarak büyük ilgi görmüştür. Bu yemin törenlerinde genellikle askerler imparator adına yemin ederek onun büyüklüğünü söz ile tasdik ve beyan etmiş olmaktadır. Dahası imparator Augustus sadece askerlerin değil fethettiği tüm coğrafyalardaki halkların da bu yemini yerine getirmelerini ve kendisine bu şekilde biat edilmesini istemiştir.⁶⁰ Yine Principatus Dönemi'nde askerler artık hem Tanrı hem de imparator adına ant içmeye başlamıştır. Özellikle Hristiyan unsurların ordu içindeki sayılarının hızlanarak artmasının söz konusu döneme denk gelmesi ve buna mukabil askerî yeminlerin içeriklerinde değişikliklere gidilmesinde, Hristiyanların etkili olmuş olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Nitekim her ne kadar askerlerden belli dönemlerde bu ve buna benzer şekilde ant içmeleri temel bir koşul olarak beklense de Hristiyan askerlerin doğrudan veya dolaylı bir şekilde söz konusu ant içme törenlerine veya yemin metninin içeriğine karşı çıktıkları görülmektedir. Hristiyanların askerî yeminlere niçin karşı çıktıklarını Tertullianus şöyle açıklamaktadır:

“Onlar İsa'yı kralları olarak kabul ettikleri için fani hiçbir hükümdarı kabul etmediler; taç giyme uygulaması birçok nedenden ötürü kendi aralarında hoş görülüyordu. Zira bunlar bazı pagan öğeler içeriyordu.”⁶¹

Görünen o ki Hristiyanlar fani bir imparator adına ant içmektense İsa adına ant içmeyi tercih etmişler ve bunu prensip edinmişlerdir. Ayrıca “Ordumuza kartallar yahut öteki kuşlar değil fakat adı ve diniyle İsa önderlik edecektir.”⁶² gibi savunmalar ortaya çıkarmıştır. Yine Maximilianus (ö. 292)

⁵⁸ Gabriele Poma, “Oath:Republic”, 706.

⁵⁹ Gabriele Poma, “Oath:Republic”, 706.

⁶⁰ Soazick Kerneis “Oath:Republic”, Yann Le Bohec (ed.) *The Encyclopedia of the Roman Army 2*, (Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015), 706.

⁶¹ Tert. *De coron.* VII:1; IX:1.

⁶² Ambrose, “Exposition of the Christian Faith”, Ambrose: *Selected Works and Letters*, Philip Schaff (ed.), Nicene and Post-Nicene Fathers Second Series 10, (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004), 372.

adlı bir gencin Hristiyan olduğu için Diocletianus'un *tetrarşi* döneminde orduya girmeyeceğini ve yemin etmeyeceğini söylediği rivayet edilmiştir.⁶³ Dahası o, *signācula* (askerî künyeler) üzerinde Tanrı İupiter'i ve Hercules'i ima eden ve İmparator Diocletianus ile *tetrarşinin* diğer üyelerine ait kabartmaların olması nedeniyle bu künyeleri boynunda taşımak istememişti.⁶⁴ Çünkü ona göre bu putperestlikti. Tüm bunlara ek olarak mütedeyyin Hristiyan olan Marcellus'un (ö. 298) yemin konusundaki hassasiyeti bir bakıma meseleyi özetler nitelikte olup Hristiyanlığın ordudaki yemin geleneğini nasıl etkilediği konusunda son derece aydınlatıcıdır. Zira kendisinden Roma ordusuna katılırken sadakat yemini etmesi istendiğinde Hristiyan olduğunu itiraf edip bu yüzden geleneksel askerî yeminlerini söz ile tasdik etmeyeceğini çünkü sadece sonsuz güce ve kudrete sahip olan Tanrının oğlu İsa adına yemin edeceğini dile getirmiştir.⁶⁵ Başka bir rivayete göre:

“İmparatorların tahta çıkışlarının seneidevriye törenlerinde ordunun kartallar ve sancaklarla yürüyüşe çıkması ve tüm askerlerin üniformalı olmaları gerekirdi. Oysa Marcellus bunu kabul etmemiştir. Aksine askerî kuşağını, kılıcının kınını ve asma çubuğundan sopasını (*vitis*)⁶⁶ lejyonun sancağının önüne çıkarıp bıraktı. Böylece tahtadan ve taştan yapılarak tanrıların kastedildiği maddi şeyleri, lejyonunun en temel parçası da olsa reddediyordu. Bu yüzden çok geçmeden İsa adına yemin ettiğini bir kez daha vurgulayıp mevcut yemin geleneğini tümüyle terk ettiğini deklare etti.”⁶⁷

Yemin geleneğine karşı takındığı tavırlarından ötürü Marcellus'un idam edildiği bilinir. Ancak Marinus, Maximilianus ve Marcellus gibi örnekler neticesinde zamanla daha ılımlı bir yemin metni hazırlanmıştır. Öyle ki revize edilmiş bu askerî yemin metninde şu maddelere yer verilmektedir:

“Bizler sadece tek bir Tanrıya itaat ederiz. Yalnızca senin yardımını dileniriz. Senin lütfunla muzaffer olduk. Öyle ki sen düşmanlarımızdan daha

⁶³ *The Acts Of The Christian Martyrs*, çev. Herbert Musurillo (Oxford: Clarendon Press, 1972), 249.

⁶⁴ *The Acts Of The Christian Martyrs*, 249.

⁶⁵ John Helgeland, “Christians and the Roman Army A.D. 173-337”, 158-9.

⁶⁶ Latince bağ, asma, bağ kütüğü ve yüzbaşılık gibi anlamlara gelen *vitis* sözcüğü Romalı *centurio*'nun askerlerini cezalandırmak için asma çubuğundan yapılmış baston şeklindeki sopayı da ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. Erdal Alova, Türkçe- Latince Sözlük, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, *vitis* maddesi. İngilizce literatürde genellikle *vine switch* olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁷ *The Acts Of The Christian Martyrs*, 251.

kudretlisin. Bize geçmişte verdiğin güzellikler için hamdeder gelecekte de bizlere lütuflarda bulunacağına inanırız. Hepimiz, bizleri ve imparatorluğumuzu, imparatorumuz [I.] Constantinus'u ve onun mübarek evlatlarını koruman için sana dua edip yalvarırız.”⁶⁸

Yine Eusebius'dan öğrendiğimize göre I. Constantinus, Pazar ayınlarına⁶⁹ askerlerin katılımı konusunda bir kanun yayımlamıştır. Bu kanun Hristiyan askerler ile pagan askerler arasında bir ayırım yapıyordu. Şöyle ki Constantinus, Hristiyan askerlerin pazar günlerini ibadetle geçirmeleri için o gün izinli olacaklarını söylerken öte yandan henüz Hristiyan olma lütfuna erişememiş olanların ise pazar günleri şehrin dışında bir yerde toplanıp bildikleri ve içlerinden geldikleri gibi Tanrı'ya anmalarını buyurmuştur.⁷⁰

IV. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Vegetius'un aktardığına göre ise askerî yemin metni Hristiyan bir karakter kazandığında acemi askerlere Tanrı (Baba), İsa (Oğul) ve Kutsal Ruh adına ant içmelerinin yanı sıra devlet işlerinde devamlılığın sağlanması ve ölüm olgusu karşısında cesur davranılması, düşmandan kaçılmaması ve imparatorun emirlerinin sorunsuzca yerine getirilmesi için imparatorun kendisine de ayrıca ant içilmesi şartı getirilmiştir.⁷¹

O halde askerî yeminler üzerine kısa bir değerlendirme yapacak olursak; Eusebius'un anlattığı gibi tepeden inme (*top-down*), reforme edilmiş yekpare Hristiyan Roma ordusunun teşekkülü en azından Eusebius'un tasavvur ettiği seviyede pek mümkün görünmemektedir. Ve o dönemde ütopyik bir Constantinus Hristiyanlığını kabul, izaha ve ispata muhtaç kalacaktır. Çünkü ordunun büyük çoğunluğunun henüz pagan olduğu ve Hristiyanlığı benimseme faaliyetlerinin bir süreç içerisinde gerçekleştiği unutulmamalıdır. Sonuç olarak tepeden inme yasalardan ziyade sürece yayılmış müdahalelerin diğer alanlarda olduğu gibi askerî yemin ritüellerindeki değişiklikte de etkili olduğu görülür.

⁶⁸ Euseb. *Vit. Const.* IV:17-20.

⁶⁹ Hristiyan inancına göre İsa Mesih çarmıha gerildikten sonraki Pazar günü yeniden dirilerek havarilerine görünmüştür. Ayrıca Kutsal Ruh da yine bir pazar günü inmiştir. Bundan dolayı da İsa'nın yeniden dirildiği Pazar günü kutsallaştırılmıştı ve her hafta kutlanıyordu. IV. yüzyılda İmparator I. Constantinus'un çıkardığı yasa ile pazar günü resmî tatil olarak kabul edildi. Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, “Hafta Tatili”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 15: 129.

⁷⁰ Euseb. *Vit. Const.*, IV:18:3.

⁷¹ *Veg. Mil.* II:6.3.

4. Sancaklardaki *Labarum Khristogramı*

Roma ordusunda, her bir lejyonun kendine has bir sancağı olmak zorundaydı. Zira sancaklar da tıpkı tuba (*trompet*) veya *cornu*⁷² gibi bir orduda olması gereken en temel unsurlardan biriydi.⁷³ Yaşlı Plinius (ö. 79), sancaklara işlenen figürlerin çok çeşitliliğinden bahseder ve Roma lejyonlarının en çok benimsediği kartal (*aquila*) tasvirlerinin kullanımını MÖ 104 yılında *consullüğe* getirilen Romalı general ve *consul* Gaius Marius'un Kuzey Savaşları olarak da bilinen ve *Cimbri* ve *Teutones*⁷⁴ halklarına karşı çıktığı seferin başlarına tarihler.⁷⁵ Kartal figürlerinin ilgi görmesindeki en büyük neden, kartalın gökteki en güçlü ve ürkütücü hava olaylarından biri olan yıldırımın öldüremediği tek kuş türü olduğu inancı ve Tanrı Iupiter'i temsil ettiği hissiyatı olabilir.⁷⁶ Kartal figürlerinin dışında kurt, *minatauros* (insan bedenli boğa başlı canavar), at, yaban domuzu da kullanılmıştır. Özellikle bu beş sembolün tarım toplumlarında etkili olan dini inançlardan veya kutsal değerlerden etkilenecek ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁷⁷ Bu listeye daha sonra oğlak, boğa, fil ve özellikle deniz-savaşlarından sonra yunus balığı eklenmiştir. Ancak Roma ordusunda Hristiyan askerlerin sayılarının artması sonucu lejyonlara ait sancakların görünümünde önemli değişiklikler fark edilmiştir. Bilhassa Eusebius'un gerçek manadaki bir orduda bulunması gereken en temel standart olarak belirttiği *labarum*, diğer bir deyişle Mesih İsa *monogramı* sancaklarda gidilen değişikliğin en somut örneğidir.⁷⁸ David J. Breeze, sancakların Roma ordusundaki mahiyetini ve Hristiyan unsurların tesiriyle pagan figürlerin azaldığını şu şekilde açıklamaktadır:

“Günümüzdeki flamalar gibi bir sırıgın en tepe noktasında sabitlenmiş olmaktan daha ziyade direğin üst kısmından tutturulup aşağı doğru sallanır bir vaziyette olurdu. Genellikle birlikler tarafından ait oldukları lejyonun ismini taşımaktaydılar. [Bu sancaklar] 312 yılında Roma

⁷² Latince bir kelime olan *cornu*, Etrüsk kökenli olduğu düşünülen ve askeriyede kullanılan bir çeşit üfleme çalgıyı (borazanı) ifade eder. Roma *cornusu* savaş gürültüsünün üzerinde fark edilecek tiz bir sese sahiptir. Michael Simkins ve Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine* (Oxford: Osprey Publishing, 2000), 36.

⁷³ Michael Simkins ve Ron Embleton, *The Roman Army From Hadrian to Constantine*, 36.

⁷⁴ *Cimbri* ve *Teutones* halkları, günümüzde Jutland (Yütland) olarak bilinen ve Danimarka topraklarının çoğunu kapsayarak güney ucu Almanya'ya uzanan yarımada yaşamış olan yerleşik iki kavimdir. Özellikle MÖ 113 yıllarını takiben güneye (Galya'ya) doğru Roma topraklarına indiklerinde Romalılarla çetin savaşlar yaşamışlardır.

⁷⁵ Plin. *NH* X:15.

⁷⁶ Plin. *NH* X:16.

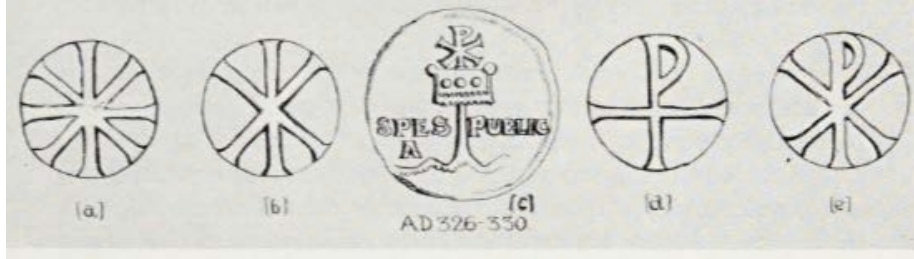
⁷⁷ Plin. *NH* X:16.

⁷⁸ Rudolph H. Storch, “The Eusebian Constantine” *Church History* 40/2, (1971): 145-155.

şehrinin kuzeyinde vuku bulan Milvius Köprüsü Savaşı'nda çok önemli bir rol oynamıştır. Constantinus bu savaşta, kendi sancaklarına Hristiyan semboller yerleştirmiş ve savaşta kazanmıştır. Bugün bile kiliselerde bu tarz sancakların kullanıldığı görülür. Doğu'da standart bir uygulama olarak sancakların üzerine imparatora ait semboller yerleştirme geleneği terk edilerek yerini İsa sembollerine bırakmıştır.”⁷⁹

Oliver Nicholson *labarum*'un I. Constantinus tarafından tasarlanan askerî sancaklardan biri olduğunun altını çizer ve bu tür *Khristogram*lara sikkelerin üzerinde de rastlanabileceğinin son derece doğal olduğunu belirtir.⁸⁰ Onun *labarum* tabirini bir mızrak sapına tutturulan ve *KHI-RHO* ifadesiyle bezenmiş olan bir sancak gibi düşünebiliriz.⁸¹ (bkz. *Labarum* Görseli) *KHI-RHO Khristogramı* askerlerin zırhlarına ve miğferlerine de işlenmiştir.⁸² Bu tasarımın nasıl yapıldığını ise Eusebius şöyle açıklamaktadır:

“Altınla kaplanmış uzun bir direk üzerine haç şeklini alacak biçimde çaprazlama bir demir çubuk yerleştirildi. En tepeye doğru değerli taşlardan ve altından örülmüş bir çelenk bağlandı. Üzerindeki “İsa” (Χριστος / Khristos) isminin ilk harflerini ima eden iki harf, ortada “X” (Khi) ile çaprazlanmasına kesişen “P” (Rho) kurtarıcının adını oluşturuyordu. İmparator bu harfleri daha sonraları başına geçirdiği miğfere işletti.”⁸³

Labarum Görseli⁸⁴

⁷⁹ David J. Breeze, *The Roman Army*, 56.

⁸⁰ Oliver Nicholson, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity I* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 852.

⁸¹ Oliver Nicholson, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity I*.

⁸² David J. Breeze, *The Roman Army*, 129.

⁸³ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu MS 281-641*, çev. Turhan Kaçar (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2020); Euseb. *Vit. Const.* I:31.

⁸⁴ Pitt-Rivers ve George Henry Lane Fox, *The Riddle of the “Labarum” and the Origin of Christian Symbols* (London: George Allan&Unwin LTD,1966), 40.

Labarum'un ortaya çıkış sebebinin ise en bilinen iki anlatısı mevcuttur. Eusebius'un anlatımına göre Milvius Köprüsü Savaşı hazırlıkları yapıldığı sıralarda Constantinus gökyüzünde "ışıkta bir haç" işareti ve bu işaretin yanında "bununla fethet" (Yun. *Ἐν Τούτῳ Νίκα*=bununla fethet ve Lat. *in hoc signo vinces*= bu işaretle kazanacaksın) ifadesini görmüştür.⁸⁵ Tüm bu alametin içindeki kelimelerin mahiyetini çözecek bilge insanlarla görüşüp bu hadisenin sebebinin anladıktan sonra *labarumu* benimsemiştir. Diğer taraftan Hristiyan yazar ve hatip Lactantius (yaklaşık 240-325) ise *labarumun* ortaya çıkışında Constantinus'un Milvius Köprüsü Savaşı arifesinde gördüğü bir rüyanın etkili olduğunu yazmıştır. Ona göre Constantinus gördüğü bir rüya sırasında Tanrının ilahî işaretini askerlerinin zırhlarına, miğferlerine kazınması ve ardından savaşa gitmesi konusunda uyarıldığında derhal emredildiği gibi yaparak *monogramın* en tepesine İsa'yı temsil eden bir "X" [Khi] harfi yerleştirdiğini ve bu işareti miğferine kazındığını ve böylece muzaffer olduğunu yazmıştır.⁸⁶ Dahası, ne tesadüf ki Milvius Köprüsü Savaşı'nın arifesinde rivayet edilen bu hikâyenin bir benzerinin, Licinius'un Maximinus'a karşı zafer kazandığı savaş öncesinde de meydana geldiğini eklemiştir. Lactantius'a göre, Maximinus ile yapılan savaşın (313 yılında) hemen öncesinde, bir baş melek Licinius'a görünerek ona bir dua metni bırakmış ve bu metin askerlerle paylaşılmıştır.⁸⁷

5. Pasifizm Politikası

" 'Sen komşunu sevecek ve düşmanından nefret edeceksin', denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Düşmanlarımızı sevin ve size eza edenler için dua edin." ⁸⁸

Hristiyanların Roma ordusunda neden oldukları bir başka değişiklik ise pasifizm (*pacifism*) politikasının ortaya çıkışıdır. 20. yüzyılın başlarında literatüre girmiş olan pasifizm terimi, mevcut ihtilafların giderilmesinde savaş karşıtı bir duruşu ilke edinen bir politikayı / stratejiyi ifade

⁸⁵ Euseb. *Vit. Const.* I:28-29.

⁸⁶ Lactant. *De Mort. Pers.* 44:5.

⁸⁷ Lactant. *De Mort. Pers.* 46:3-6. (Lactantius'un Milvius Köprüsü Savaşı öncesinde Constantinus'un gördüğünü ileri sürdüğü rüyası ve Licinius'un da Maximinus'a karşı giriştiği savaşın arifesinde benzer şekilde ilahî bir kudretin tecellisi anlatısı sorgulanmalıdır. Zira Milvius Köprüsü'nde galip gelen Constantinus olmuştur. 313 yılında da Licinius Maximinus'u yenmiştir. O halde, her iki imparatorun da ilahî yardıma nail oldukları düşüncesinden hareketle, aslında bu ilahî gücün [Hristiyanlık] onları muzaffer kılan esas güç olduğu vurgulanmak istenmiştir.)

⁸⁸ Mt. 5:43-44.

etmektedir.⁸⁹ Teorik tanımlar bir yana, uygulamada bu tür politikalara tarihte zaman zaman başvurulduğu görülmüştür. Bu bağlamda askerî eylemlerde saldırgan bir karakteri veya stratejiyi yüzyıllar boyu devam ettiren Roma İmparatorluğu'nun nasıl savunmacı bir karaktere dönüştüğü bunun en somut örneği olarak gösterilebilir. Bir başka ifadeyle, Roma ordusunun saldırgan bir yapıdan savunmacı bir stratejiye geçiş sürecini etkileyen en önemli unsurlardan biri, Hristiyan askerlerin pasifist ideolojileri olmuştur. Özellikle Yeni Ahit metinleri pasifizm düşüncesinin kaynağı olmuştur.⁹⁰ Fakat Tertullianus'un barışçıl insanlar olarak tanımladığı Hristiyanların, benimsedikleri bu pasifizm düşüncesi yüzünden ordudaki disiplini çökertmiş oldukları, dahası bu fikrî değişimin imparatorluğun çöküşüne sebep olduğu iddiaları ileri sürülmüştür. Bahsedilen bu askerî çöküşün en büyük sorumlusu olarak da I. Constantinus gösterilmiştir. Nitekim ordudaki çözülmenin yansımalarının siyasi ve askerî alanlarda hissedilmesi bazı pagan yazarların Constantinus'u eleştirmelerine neden olmuştur. Örneğin, pagan tarihçi Zosimus, İmparator Constantinus'u özellikle sınırlarla ilgili izlediği politikaları nedeniyle imparatorluk ordusuna zarar vermekle suçlayıp Hristiyanları ve onların sadece ordudaki değil kamusal hayattaki eylemlerini de eleştirmiştir.⁹¹ Günümüzde Geç Roma İmparatorluğu siyasal düşünceler tarihi alanında uzman olan Mark Hebblewhite, Geç Roma İmparatorluğu'nda ordunun Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemine kıyasla daha az etkili olduğunu ve büyük bir disiplinsizliğin belirdiğini söylerken bu durumun ortaya çıkmasına neden olan unsurların başında Barbar saldırılarını ve Hristiyan unsurlarını saymaktadır.⁹² Bu hususta o, Hristiyanlığın askerî eylemlere ve imparatorluk işlerine karşı tavır takınan psikolojik duruşun diğer bir ifadeyle ahlakî ilkelerin etkili olduğunu düşünmektedir.⁹³ Hebblewhite'in sıralamada önce Barbar saldırılarına, ardından Hristiyan unsurlara yer vermesi, Hristiyanların tesirinin Barbar tesiri ile mukayese edilmesini ve durumun ciddiyetinin anlaşılmasını istemesindedir, denilebilir.

Anlaşılan o ki Hristiyan askerlerin savunmacı bir ideoloji benimsemeleri ve disiplin eksikliklerinin giderilmesi, bir başka ifadeyle Hristiyan pasifizminin neden olduğu askerî güç ve verimlilikteki boşluğun

⁸⁹ *The Concise Oxford Dictionary of Politics*, Second Edition, Iain McLean and Alistair McMillan (ed.), (Oxford, New York: Oxford University Press, 2003), 391.

⁹⁰ Mt. 5:38-40; Lk. 6:27-38; Rom. 12:14-21; Rev. 13:10; 2.Cor. 10:3-5.

⁹¹ Zos. II: 34.1-2.

⁹² Mark Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*. (New York: Routledge, 2017), 128.

⁹³ Mark Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*, 128.

doldurulması amacıyla Barbar uluslardan alınan askerlerin imparatorluk ordusuna daha fazla entegre edilmeye başlandığı görülmektedir. Ancak belki de bu siyaset, fayda vermek yerine, askerî düzende büyük hasarlar bıraktığı için eleştiri konusu olmuştur.⁹⁴

6. Asker Evliliklerindeki Artışlar

Hristiyanların Eski Ahit metinlerindeki⁹⁵ saldırgan veya savaşçı tutumun tesiriyle askerî eylemlere meylettikleri bilinmektedir. Yeni Ahit metinleri ise onların daha pasifist bir politika benimsemeleri konusunda telkin edici olmuştur. Dolayısıyla Hristiyan askerler zamanla savunmacı bir politika izlemiştir.

Hristiyanları pasifizme iten sebeplerden birinin “askerlerin evliliği” olması muhtemeldir. Çünkü pasifizm politikasının kendini daha net gösterdiği dönemler [I. Constantinus sonrası] düşünüldüğünde, o tarihe kadar Roma ordusunda asker evliliklerinde aşamalı bir şekilde artış olduğu görülmektedir. Esasen asker evlilikleri, Roma İmparatorluğu’nda zaman zaman farklı politikalarla kontrol edilmeye çalışılmıştır. Erken İmparatorluk döneminde askerlerin evlenmelerine sıcak bakılmıyordu ancak bununla ilgili bir yasak da yoktu. Fakat bu durum, zamanla artan fetihler, bölgedeki halkın yaşantısı, dini sebepler gibi faktörler neticesinde değişmeye başlamıştır. Tacitus, 59-60 yıllarında Tarentum ve Antium’da emekli askerlerden oluşan (Lat. *veterani*) bir grup askeri yerleşimci olduğundan ve bu grubun evliliğe istekli olmadıklarından bahsetmiştir.⁹⁶ Ancak Tacitus’un bu ifadesi, bu evliliğin devlet eliyle ve resmen yasaklandığı anlamına gelmemektedir. Zira Roma ordusunun Syria halkları ile etkileşime geçmelerinden sonra sosyal ilişkilerde birtakım değişikliklerin belirmeye başladığına dikkat çekilmiştir. Bu dönemde, özellikle Roma askerleri ile yerel halk arasında yakın ilişkiler

⁹⁴ A.H.M. Jones, Barbar uluslardan getirilen askerlerin imparatorluğa getirdiği mali yükün tahmin edilenden çok daha fazla olduğunu ve bu mali yükün imparatorluğun düşüşüne geçmesinde etkili olduğunu yazmaktadır. Bkz. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey* Üç cilt içinde II. cilt, (Oxford: Basil Blackwell 1964), 1036-37; 1042-48.

⁹⁵ Paul Erdkamp, Hristiyanların askerlik eylemlerine istekleri olduğunu ve bu geleneğin de Eski Ahit’in saldırgan, bir başka ifadeyle savaşçı karakterinden kaynaklanmış olabileceğini yazmaktadır. Bkz. Paul Erdkamp, *A Companion to the Roman Army* (California: John Wiley & Sons, 2007), 528. Ancak pasifizm ideolojisinin altında yatan savunmacı tutumun genel esin kaynağının Yeni Ahit olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır.

⁹⁶ Tac. *Ann.* XIV:27. Ayrıca *Veteraniler* (emekli askerler) hakkında detaylı bilgi için bkz. Şenol Yurdakul, “Roma Askeri Sistemi (M.Ö. 753- M.S. 476)”, (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 100-105.

kurulmuştur. Askerlerin seferleri sırasında uzun süre kaldıkları yerlerde, yerli halk onlara aile üyeleri gibi davranmış ve askerler de bu yerleri kendi evleri gibi benimsemiştir.⁹⁷

Bu kanı, Romalı askerlerin sosyal ilişkilerine atıfta bulunuyor gibi görünmektedir. Her ne kadar doğrudan Romalı askerlerin özel hayatlarına dair bilgi vermese de yerli halkla girdiği etkileşimler neticesinde muhtemel evlilik vakalarının gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca evlilik yasağının resmi olarak Augustus döneminde ilan edildiği bilindiğine göre yukarıda anlatılan etkileşimlerin özellikle Augustus'un son dönemlerinde artmış olması ve adı geçen imparatoru da böyle bir yasadışı getirmeye zorlamış olabileceği iddiasını güçlendirmektedir.

Önceki bölümlerde Yeni Ahit metinlerinden elde edilen yorumlara göre Hristiyan askerlerin çok erken yıllarda orduda yer almaya başladıkları ifade edilmişti. Tarihi kaynakların yorumunda ise I. yüzyıl sonunda ve II. yüzyıl başlarında kısmen Yahudi Hristiyanlar olarak nitelediğimiz bazı toplulukların orduda görev aldıkları yorumuna ulaşılabılır. II. yüzyılın son çeyreğinde ise Hristiyanların orduda yer aldıklarına dair kaynaklarda daha net ifadeler görülmektedir. Zira Septimius Severus döneminin (193-211) Roma ordusu hakkında yazan III. yüzyıl Hellen Tarihçisi Herodianus, imparatorun askerlerin evlenmelerine imkân tanıyan resmi izni verdiğini aktarmaktadır.⁹⁸ O, imparatoru Roma ordu geleneğine yabancı kaldığı ve bu yüzden ordunun disiplinini ve gelenekle bağını yozlaştırdığı konusunda eleştirmektedir.⁹⁹ Ancak Severus'un bu reformu gerçekleştirmesinin nedeninin, o dönemde ordu içindeki Hristiyan unsurların artışına bağlı etkenler olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Peter Brown, Eusebius tarih yazımının sunduğu şekliyle "Constantinus'un Hristiyanlığı birden benimsediği ve bunu ilahi rıza için yaptığı" tezine¹⁰⁰ karşı çıkar. Çünkü Brown, Hristiyan unsurların Constantinus döneminde nitelik ve nicelik bakımından fazlaca etkin olduğunu ve bu yüzden imparatorun Hristiyanlığı benimsemek zorunda kaldığını savunmaktadır. Benzer şekilde Severus, ordudaki Hristiyanların sayılarının artması ve bu Hristiyanların arasında evliliğe meyledenlerin sayılarının ciddi rakamlara ulaşması sonucu paganlar ve Hristiyanlar

⁹⁷ Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (London: University of California Press, 1981), 251.

⁹⁸ Hdn. III:8:5.

⁹⁹ Hdn. III:8:5.

¹⁰⁰ Peter Brown, *Geç Antik Çağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 77.

arasında bu konuda çıkacak muhtemel problemleri minimize etmek maksadıyla asker evliliklerine izin veren değişikliğe başvurmuş olabilir.

Bunun kendi içinde başka sebepleri olmalıdır. Bu sebepleri ana hatları ile şu şekilde açıklayabiliriz:

a) Monoteist dinlerin zina, oğlancılık ve pedofili eylemlerini yasaklayan öğretileri;

b) Monoteist dinlerin temel ilkelerinden biri olan aile hayatı kurma ve çocuk sahibi olma geleneği;

c) Romalı askerlerin özellikle Yahudi ve Hristiyan toplulukların yaşadığı bölgelerde genç kadınlarla girdikleri gayrimeşru ilişkilerin artması ve Romalı askerlerin bölgedeki kadınlara yönelik taciz ve tecavüz eylemlerine sıkça rastlanması;¹⁰¹

d) Misyonerlik faaliyetlerini artırmak maksadıyla evlenme ve çoğalma ve böylece İsa'nın öğretilerinin daha hızlı ve kolay yayılmasını arzulayan bir misyon.

Hristiyanlık tarihi boyunca din adamlarının evlenmeleri hususunda V. yüzyıla kadar bir belirsizlik mevcuttu. Fakat bu tarihten sonra din adamlarının evlenmelerine karşı bir yasak getirilmiştir. Ancak henüz yukarıda bahsettiğimiz gibi ilk üç yüz yıllık sürede Hristiyanların evlenmesinin sorun teşkil etmediği ve bilhassa işleri kolaylaştıracağını ileri süren görüşler savunulmuştur. Örneğin Tertullianus Hristiyanların evlenmesine dair motivasyonu şöyle ifade etmiştir:

“Dahası Hristiyan, neden bir eşin olmadan seyahat edemeyecek kadar şartlanmışsın? Benim şimdiki (dul) halimde de ev işlerinde bir eş gerekli. (O halde) ruhani bir eş al. Kendine dullar arasından imanı güzel, mütevazılıkla örtünmüş, yaşlılıkla barışmış birini al. (Böylece) iyi bir evlilik yapmış olursunuz. Böyle eşlerin çokluğu Tanrının hoşuna gider.”¹⁰²

Öte yandan IV. yüzyılın en önemli hatiplerinden ve aynı zamanda koyu bir pagan olan Libanius (315-394) ise Tertullianus'dan yaklaşık yüz sene sonra evli Hristiyan askerleri eleştirmiştir. Libanius bu eleştirisinde askerlerin verimsizliklerinin sebebini şöyle izah etmiştir:

¹⁰¹ Bu tarz gayrimeşru ilişki ve tecavüzler Hristiyanlar arasında rahatsızlığa yol açmıştır. Bunun üzerine Hristiyanlar, “evlilik serbestisi” talep ederek Romalı askerlerin evlenip eş sahibi olmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Böylece, yerli halktaki genç kadınların Romalı askerlerin taciz ve tecavüzlerinden kurtulabileceği düşüncesiyle hissedilir bir baskı yaratmış olabilir.

¹⁰² Tert. *Exh. cast* XII:4-5.

“Hiçbir şey onları [askerleri] evlenmekten alıkoyamadı fakat eşlerin veya çocukların yaşamak zorunda oldukları şartlarla ilgilenemediler. O halde, kafaları bu şekilde dağılmış olan askerler nasıl [askerî] vazifelerini uygun bir şekilde yerine getirsinler ki! Ne yazık ki bundan doğan en büyük zarar, ‘askerî verimliliğin kaybı’ oldu.”¹⁰³

Anlatılanlardan hareketle, askerî verimliliğin azalmasında dini gerekçelerin yanı sıra askerlerin aile işleriyle meşguliyetleri ve aileye dair endişelerinin etkili olduğu söylenebilir.

7. Kremasyon Geleneğinden Defin Geleneğine Geçiş

Hristiyanların dahil olması sonucu Roma ordusunda gözlemlenen diğer bir değişiklik ise ölen askerlerin defin işlemlerinde fark edilmiştir. Roma İmparatorluğu’nun erken dönemlerinden itibaren ölen herhangi bir Roma askerinin bedeninin kremasyon (ölu yakma) usulünce ortadan kaldırılması geleneği önemli kolaylıklar sağlamasından dolayı yıllar boyunca sürdürülmüştür. Ancak II. yüzyılın sonlarına doğru kremasyon geleneğinin terk edildiği ve ölu asker bedenlerini ortadan kaldırmak için gömme işlemlerinin uygulandığı görülmüştür. Orta Doğu’da hâkim olan ve âhîret inancına sahip olan inanışların bir öğretisi olarak gelişen ölu gömme ritüelinin Romalılar tarafından kolayca benimsendiği düşünülmektedir. Bu noktada Castricius adında Romalı bir vatandaşın Roma’da Via Appia yolu üzerindeki bir Yahudi *katakompuna* defnedilmesi, bu geleneğin Hristiyanlardan önce de nadiren Roma’da uygulamaya konulduğunu göstermektedir.¹⁰⁴ Ancak Hristiyan askerlerin çoğalması ile bu uygulamanın ivme kazandığı doğrudur. Nitekim II. yüzyılda Hristiyan askerlerin mezarlıklarının sayısındaki artış düşünüldüğünde Hristiyanlıktaki yeniden diriliş inancının bu adaptasyonu hızlandırıp yaygınlaştırdığı ve kremasyon geleneğinin böylece terk edilmeye başladığı söylenebilir. Pat Southern özellikle Hristiyanlığın etkin olmaya başladığı dönemleri takip eden süreçlerden itibaren Antikçağ Roma dünyasında insanların ölen akrabalarını, dostlarını ve aile bireylerini yakmak yerine gömmeyi tercih ettiklerine dikkati çekmektedir.¹⁰⁵

¹⁰³ Liban. *Or.* II:39-40.

¹⁰⁴ Jonathan P. Roth, “Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities”, 418.

¹⁰⁵ Pat Southern, *The Roman Army-A Social and Institutional History*,(Oxford: ABC-CLIO Inc., 2006), 48.

Sonuç

Yapılan okumalar sonucunda; İncil metinlerinde İsa'nın çarmıha gerilişi sırasında Iudea'nın Romalı valisi Platius ve özellikle *centurio* Cornelius'a referans veren pasajlar hatırlandığında, Roma ordusundaki Hristiyan unsurların zuhurunun henüz I. yüzyıla tarihlenebileceği iddiası ortaya atılabilsede bunun pek mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Zira dinî metinler dışında bu iddiayı destekleyecek maddi kaynaklara [şimdilik] rast gelinmemiştir.

Dolayısıyla Roma ordusundaki Hristiyan unsurların varlığının en somut kanıtlarına II. yüzyılın erken dönemlerinde rast gelindiği görülmüştür. Özellikle İmparator Marcus Aurelius'un Germania seferi sırasında ordusunda bulunan Hristiyanların duası neticesinde ilahi bir lütuf olarak kendilerine bahşedilen yağmur kerameti, Aurelius'un Hristiyanlara sempatisini artırmıştır. Bunun bir sonucu olarak Aurelius, Hristiyanlar lehine Roma senatosuna bir mektup göndermiştir. Nitekim Şehit Iustinus'un ve diğer kilise tarihçilerinin rivayetleri bunu doğrulamaktadır.

Ayrıca Hristiyan askerlere ait olduğu düşünülen bazı mezarlıkların arkeolojik çalışmalar sonucu II. yüzyılın ikinci yarısından sonraya tarihlenmesi önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Tertullianus'un yazdıklarından hareketle III. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren ordudaki Hristiyan unsurların daha kapsamlı ve daha ivedi çoğaldıkları anlaşılmıştır.

Son tahlilde, Roma ordusunda ortaya çıkan Hristiyan unsurların, sayılarının kısa sürede artmasıyla birlikte, ordunun geleneklerinde, uygulamalarında ve politikalarında bir dizi değişikliğe neden oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, kremasyon geleneği II. yüzyılın ortalarında terk edilmeye başlanmış ve cenaze ritüeli olarak toprağa defin (gömme) uygulaması tercih edilmeye başlanmıştır. Pagan Roma ordusunun lejyonlarında kullanılan sancakların görünümünde geleneksel / kadim semboller putperestlik olarak yorumlanmaya başlanmış ve zamanla Hristiyan öğelerle yer değiştirmiştir. Ayrıca Hellen geleneklerinden biri olan 'kahramanlık kültürü' ve 'imparatorluk kültürü' gibi inançlar imparatora tapınımı ifade ettiği düşüncesiyle terk edilmiştir. Bunun dışında, askerî yemin törenlerinde okunan metinlerin muhtevasına birtakım müdahalelerde bulunularak içine Hristiyan öğeler sokulmuştur. Öte yandan yüzyıllardır saldırgan bir karakterde olan Roma ordusunun Hristiyan unsurların etkisiyle savunmacı bir askerî politikayı benimsediği görülmüştür. Yine bu husus asker evliliklerinde bir artışa da neden olmuştur. Bu bağlamda Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşma sürecinde en önemli 'pay'lerden biri olarak görebileceğimiz ordunun Hristiyanlaşması meselesinin ayrı bir ehemmiyet arz ettiği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alova, Erdal. *Türkçe-Latince Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013.
- Ambrose. "Exposition of the Christian Faith" *Ambrose: Selected Works and Letters*, Philip Schaff (ed.). Nicene and Post-Nicene Fathers Second Series 10. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004.
- Andringa, William Van. "Religions and the Integration of Cities", *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed.). Malden: Blackwell Publishing; 2007.
- Brown, Peter. *Geç Antikçağ Dünyası*. çev. Turhan Kaçar. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Breeze, David J. *The Roman Army*. London&New York: Bloomsbury Academic Publishing, 2016.
- Burkert, Walter. *İlkçağ Gizem Tapıları*. çev. Sina Şener. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.
- Cameron, Ron. *The Other Gospels*. London: Westminster John Knox Press, 1982.
- Cic. *Brut.* = Cicero. *Brutus*. (Trans. G. L. Hendrickson). London: Harvard University Press, 1971.
- Cod. Theod.* = *Codex Theodosianus*. (Trans. Clyde Pharr vd.). The Theodosian Code and Novels and the The Sirmundian Constitutions. Princeton: Princeton University Press, 1952.
- Çelgin, Güler. *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*. İstanbul: Alfa, 2018.
- Erdkamp, Paul. *A Companion to the Roman Army*. California: John Wiley & Sons, 2007.
- Euseb. *Hist. Eccl.* (Eusebius, *Historia Ecclesiastica*) = Eusebius. *The Ecclesiastical History*, II cilt, Loeh Classical Library (serisi içinde) c. 1 Kirsopp Lake, London & New York. London & Cambridge: J.E.L. Oulton, 1926 & 1952.
- Euseb. *Vit. Const.* (Eusebius, *Vita Constantini*) = Eusebius. *Life of Constantine*. Introduction, translation, and commentary by Averil Cameron and Stuart G. Hall. Oxford: Clarendon Press, 1999.
- Haensch, Rudolf. "Inscriptions as Sources of Knowledge for Religions and Cults in the Roman World of Imperial Times". *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed). Malden: Blackwell Publishing; 2007.
- Hebblewhite, Mark. *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*. New York: Routledge, 2017.
- Helgeland, John. "Christians and the Roman Army A.D. 173-337". *Church History* 43/2. (1974): 149-200.
- Henig, Martin. "The Veneration of Heroes in the Roman Army: The Evidence of Engraved Gemstones", *Britannia* 1(1970): 249-265.
- Hdn. (Herodianus. *Ad Herodiani Historias ab excessu Divi Marci*) = *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire from the Death of Marcus Aurelius*

- to the accession of Gordian III. çev. Edward C. Echols. Berkeley: University of California Press, 1961.
- Ioseph. *BJ*. (Iosephus, *Bellum Judaicum*) = Iosephus, Flavius. *The Jewish War, Or, The History of the Destruction of Jerusalem*. çev. William Whiston. Amerika Birleşik Devletleri: S. Walker, 1850.
- Ioseph. *AJ*. (Iosephus, *Antiquitates Judaicae*) = Iosephus, *Jewish Antiquities*. Books XII-XIV. (Trans. Ralph Marcus). Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1957.
- Ioseph. *AJ*. (Iosephus, *Antiquitates Judaicae*) = Iosephus. *Jewish Antiquities*. Books XVIII-XIX. (Trans. Louis H. Feldman). Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1963&1980.
- Iustin, *Apol*. (Iustinus, *Apologia Prima*) = Iustinus. *Apologia Prima. The Writings of Justin Martyr and Athenagoras*. çev. Marcus Dods, A.M., Rev. George Reith, A.M., ve Rev. B. P. Pratten. Edinburgh: T&T Clark, 1889.
- Jones, A. H. M. *The Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*. Üç cilt içinde II. cilt. Oxford: Basil Blackwell, 1964.
- Kaçar, Turhan. “Ebioniteler’den Arius’a Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları”. *AÜİFD* Cilt XLIV/2 (2003): 187-206.
- Karakuş, Onur Sadık. “Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypsistos Kültü”. *Anadolu Araştırmaları* (2018), 1-20.
- Kerneis, Soazick. “Oath:Republic”, Yann Le Bohec (ed.) *The Encyclopedia of the Roman Army 2*. Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015.
- Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1976.
- Kyrychenko, Alexander. *The Roman Army and the Expansion of the Gospel: The Role of the Centurion in Luke-Acts*. Berlin: De Gruyter, 2014.
- Lactant. *De Mort. Pers.* (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*) = *On the Deaths of the Persecutors*. (Trans. Özel isim kapat). Ante-Nicene Fathers VII. Edinburgh: T&T Clark, 1994.
- Liban. *Or.* (Libanius, *Oratio*) = *Libanius Selected Work*. (Trans. A. F. Normans.) Loeb Classical Library. G.P.Goold (ed.). Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- Livy. *Epit.* (Livius, *Epitomae*) = Livius. *History of Roman Empire*. Volume V. Books XI-XXII (Trans. B. O. Foster). Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press, 1929&1969.
- Mitchell, Stephen. “The cult of Theos Hypsistos between pagans, Jews, and Christians”. *Pagan Monotheism in Late Antiquity*. Polymnia Athanassiadi and Michael Frede (eds). Oxford: Clarendon; 1999.
- Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu MS 281-641*. çev. Turhan Kaçar. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2020.

- Nicholson, Oliver. *The Oxford Dictionary of Late Antiquity* I. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Plin. *NH*. (Plinius, *Naturalist Historia*) = *Natural History*. (Trans. H Rackham). The Loeb Classical Library. Volume III. London: Harvard University Press, 1960.
- Poma, Gabriele. "Oath:Republic". Yann Le Bohec (ed.). *The Encyclopedia of the Roman Army* 2. Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015.
- Renan, Ernest. *Marc-Aurele et la fin du monde antique*. Paris: Calmann-Lévy, 1882.
- Rivers, Pitt & Lane Fox, George Henry. *The Riddle of the "Labarum" and the Origin of Christian Symbols*. London: George Allan&Unwin LTD, 1966.
- Rosenstein, Nathan. "War, Sex, and Death: from Republic to Empire" *Impact of Empire (200BC-AD 476)-Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects* Lukas de Blois and Elio Lo Cascio (ed.). Leiden: Brill Press, 2007.
- Roth, Jonathan P. "Jews and the Roman Army: Perceptions and Realities" *Impact of Empire (200BC-AD 476)-Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Lukas de Blois ve Elio Lo Cascio (ed.). Leiden: Brill Press, 2007.
- Salzman, Michele Renee. "Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century". *A Companion to Roman Religion*. Jörg Rüpke (ed). Malden: Blackwell Publishing; 2007.
- Sarıtaş, Duygu Ö. "Roma Cumhuriyet Döneminde Aedilis Makami: Kuruluş, Hukuki Statü ve Yetkiler", *YÜHFD*, XVI/2 (2019):107-125.
- Simkins, Michael. & Embleton, Ron. *The Roman Army From Hadrian to Constantine*. Oxford: Osprey Publishing, 2000.
- Southern, Pat. *The Roman Army-A Social and Institutional History*. Oxford: ABC-CLIO Inc., 2006.
- Speidel, Michael. *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*. Leiden: Brill, 1987.
- Stoll, Oliver. "The Religions of the Armie" *A Companion to the Roman Army*. Paul Erdkamp (ed.). California: John Wiley & Sons, 2007.
- Storch, Rudolph H. "The Eusebian Constantine" *Church History* 40/2. (1971): 145-155.
- Tac. *Ann*. (Tacitus, *Annales*). = *The Complete Works of Tacitus: The Annals; The History; The Life of Cnaeus Julius Agricola; Germany and Its Tribes; A Dialogue on Oratory*. (Trans. A. J. Church and W. J. Brodribb). Moses Hadas (ed.). ABD: Modern Library, 1942.
- Tert. *Apol*. (Tertullianus, *Apologia*) = *The Apology of Tertullian for the Christians*. (Trans. T. Herbert Indley). Oxford: Merton College, 1899.

- Tert. *De coron.* (Tertullianus, *De Corona Militis*) = *The Chaplet or The Corona*. Philip Schaff ve Allan Menzies (ed.) ANF03. Latin Christianity: Its Founder, Tertullian. Edinburgh: Grand Rapids, 2006.
- Tert. *Exh. Cast.* (Tertullianus, *De Exhortatione Castitatis*) = *On Exhortation to Chastity Latin Christianity: Its Founder, Tertullian*. Philip Schaff and Allan Menzies (ed.) ANF03. Edinburgh: Grand Rapids, 2006.
- The Acts Of The Christian Martyrs*, Introduction Texts and Translations by Herbert Musurillo. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- The Concise Oxford Dictionary of Politics*. 2 ed., Iain McLean ve Alistair McMillan (ed.). Oxford & New York: Oxford University Press, 2003.
- Veg. *Mil.* (Vegetius, *Epitoma Rei Militaris*) = Vegetius, *Epitoma Rei Militaris*. ed. M. D. Reeve. Newyork: Oxford University Press, 2004.
- Yarlıgaş, Oğuz. "Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da Oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017. Yök Tez Merkezi (497102)
- Yurdakul, Şenol. "Roma Askeri Sistemi (M.Ö. 753 - M.S. 476)". Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Zos. (Zosimus, *Nova Historia*) = *New History*. (Trans. Ronald T. Ridley). Australian Association for Byzantine Studies: Canberra, 1982.
- Zeichmann, Christopher B. *The Roman Army and the New Testament*. Lanham: Fortress Academic, 2018.

ONLINE KAYNAKLAR

- Encyclopædia Britannica. "Ebionites religious sect". Erişim 18 Eylül 2024. <https://www.britannica.com/topic/Ebionites>